

ЗАМІТКИ З ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЄВА

Олексій ТОЛОЧКО

І. ЯКА ГОРА В ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД НАЗИВАЛАСЯ ШЕКАВИЦЕЮ?

Добре відомої нам сьогодні київської місцевості під назвою гора Шекавиця не існувало в топографії Києва ще в середині минулого століття. Цю місцевість кияни називали гора «Скавика»¹. «Шекавиця», строго кажучи, з'явилася в топонімічній номенклатурі Києва лише в результаті, так би мовити, археологічних розшуків киевознавців ХІХ ст., з яких, щоправда, майже ніхто не мав сумнівів щодо ототожнення «Скавики» і літописної Щековиці. Так, М.Ф. Берлінський писав, що «Шек поселився немного далее на северо-запад, чрез буерак, на другом холме Щековице, от него прозванном, что ныне слывет Скавика гора»². Слідом за М.Ф. Берлінським подібну думку висловлював і І. Фундуклей³. Ймовірно, відчуваючи суто традиційне походження такого ототожнення, деякої доказовості йому намагався надати М. Закревський: «В киевской летописи, по Ипатскому списку, пишется Щьковица и Щьковица; в киевском Синописе Шковица, а в просторечии переделалось в Скавицу, Скавицю или Скавику»⁴. Варто зазначити, що це твердження М. Закревського є буквальним запозиченням примітки до праці І. Фундуклея⁵. Сучасні дослідники історичної топографії Києва ніколи не піддажували цієї думки, прийнявши як доказ, що Скавика ХІХ ст. і є літописною Шекавицею⁶.

Отже, спершу розберемося з назвою. М. Закревський був не зовсім точний. У Київському літописі (включно з Повістю минулих літ —ПМЛ)

Щекавиця згадується чотири рази, при тому двічі (в межах ПМЛ) в усіх списках як «Щековица»⁷, один раз в Іпатіївському списку з редукованим голосним, як «Щьковица» (але у Хлебніковському, Погодинському та Єрмолаєвському списках — «Щековиця») ⁸ і один раз як «Щковица»⁹ (при тому в Хлебніковському і похідних списках в цьому місці механічний пропуск тексту, але з високим ступенем вірогідності можна припускати, що названі списки й тут не відступили від загального правила і містили повноголосну форму). Таким чином, написання цієї назви з редукованим голосним («Щьковица»), і тим більше без нього, не відбиває південноруської, київської вимови (Хлебніковський і похідні від нього списки, як відомо, краще відбивають давній протограф київського літопису, а до того ж мають українське і навіть київське походження XVI—VII ст., і саме тут вірогідніше було б чекати відображення пізнішої київської вимови). Крім того, «Скавика» тільки у непрямих відмінках дає чергування к-ц (Скавиці). Отже возведення Скавика < Шкавица < Щьковица, як то роблять укладачі «Етимологічного словника»¹⁰, навряд чи виправдане.

Більше того, схоже, що у XVI ст. Скавика, актуальний топонім, не ототожнювалася навіть у київських авторів із літописною Щекавицею. Так, Федосій Софонович знає обидві назви, і Щекавицю («Щековица», «Щикавица»), і Скавику («Шковица», що, ймовірно, є книжною і полонізованою формою «Скавики») ¹¹, але першу вживає виключно у літописній частині своєї «Кройніки» (заснування Києва, вибори попа Василя), а другу — при описі недавніх подій (облога Іваном Виговським Києва) ¹².

Отже, яка гора в домонгольський період носила назву Щекавиці? Попри всю позірну очевидність відповіді, варто ще раз повернутися до цього питання.

Вперше Щековиця згадується в недатованій частині ПМЛ під час опису заснування Києва без будь-якої топографічної прив'язки ¹³. Однак, вже друга згадка Щекавиці, в легенді про смерть князя Олега від коня, дає певний орієнтир для наступних пошуків:

«Погревоша и на горѣ, ниже глаголеться Щековица; есть же могила его и до сего дне, словеть могила Ольгова» ¹⁴.

Отже, Олегова Могила знаходилася ніби безпосередньо на Щекавиці, можливо, то був якийсь курган на ній, або так звалася частина Щекавиці. Таким чином, правомірно було б поставити вирішення питання про місцезнаходження Щекавиці в залежність від розташування Олегової Могили.

Ще в минулому столітті було продемонстровано, що Олегова Могила, ймовірно, розташовувалася не на Щекавиці, точніше, не на тому з київських горбів, який прийнято було вважати Щекавицею. Похилевич, а згодом і П. Лебединцев показали, що Олегову Могили слід шукати в іншому місці, вірогідно, десь поблизу університетської обсерваторії ¹⁵. Як не дивно, ні самого автора названої праці, ні решту вченої публіки це не змусило й Щекавицю шукати там само. Натомість було запропоновано паліатив: вважати, що у Києві XII ст. існувало дві Олегові Могили, одна

там, де й і слід, на Скавиці, друга ж — на Кудрявці (хоча відомо, що подібні «подвоєння» історичних топонімів виникають через відмову дослідників відкинути одну з двох локалізацій, хибну, але усталену).

Однак, справа в тому, що всі згадки про Ольгову Могилу вказують на те, що вона була *єдиним* у Києві топонімом з відповідною назвою, і немає жодних причин припускати існування *двох* Олегових могил. Щоб довести це, варто систематично переглянути усі згадки про Шекавицю і Олегову Могилу, адже уважне читання літопису впевнює, що у питанні про локалізацію цих назв не все до кінця ясно.

Хронологічно наступна за статтею 913 р. згадка про Олегову Могилу — стаття 1146 р. київського літопису, що описує бій коло стін Києва військ Ізяслава Мстиславича та Ігоря Ольговича:

«И прииде Изяславъ ко валови, ндеже естъ Надово озеро оу Шелвова боркоу, и тоу ста полкы подлѣ валоу съ сыномъ своимъ Мъстиславомъ. Княне же осовно сташа въ Олговы могилы, многое множество. Стоящимъ же и ещѣ полкомъ межн собою, и видивъ Игорьъ и вси его вои, оже Княне пославшеся и поша оу Изяслава тысяцкого и съ стягомъ и приведоша и к собѣ. И потомъ перебѣхавше Берендичи чересъ Лыбедь и взяша Игоревнн товары передъ Золотыми вороты и подъ огороды. И то видевъ Игорьъ, ре(че) вратоу своему Святославу и сыновцо своему Святославоу Всеволодичю: Поѣдите, врате, въ своя полкы... И Оулѣбови... и Иванови Вонтишничю тако же рече: Поѣдита въ своя полкы. И прибѣхавъ же Оулѣбъ въ свои полкъ, тако же Иванъ, и повергли стягы и поскочи къ Жидовскимъ воротомъ»¹⁶.

Як видно, війська Ігоря Ольговича стояли півколом від Золотих воріт (полк самого Ігоря) до Жидівських. Відзначу тут очевидну близькість Олегової Могили до Жидівських воріт. Київський полк при тому стояв перед Жидівськими воротами (але одночасно і коло Олегової Могили!), безпосередньо до яких тікали від Олегової Могили Уліб та Іван Войтишич з київського полку. Очевидно також, що Олегова Могила не так далеко розташовувалася й від Шелвова борку, коло якого став Ізяслав. Додатковим свідченням справедливості такого судження є стаття 1161 р.:

«Олегъ же пришедъ въ Олжичѣ, посла к Ростиславу, река ему: Брате, где ми велиши стати? Ростиславъ же повелѣ ему оу Олговы стати, самъ бо стояше оу Шелвова селца подъ боркомъ»¹⁷.

1150 р., після невдалої оборони Києва, Ізяслав Мстиславич залишив його, а:

«Въ оутрин же день прииде Володимеръ галичскон къ Олговѣ могилѣ, тако же и Дюрги прибѣхъ к нему и с Володимеромъ Давыдовичем и съ Святославомъ Олговичем и съ Всеволодичемъ Святославомъ. И тѣ ся цѣловаша, не състѣдуюче с конни, оу Сѣтомля на волонь»¹⁸.

Замітимо собі поєднання Олегової Могили з річкою чи струмком Сітомль, але оскільки його точне місцезнаходження, в свою чергу, невідоме, зупинимосся поки що лише на цій констатації. Як побачимо нижче, є прямі свідчення джерел, що р. Сітомль безпосередньо сусідствувала з монастирем св. Іоана в Копиревому кінці.

Під 1169 р. дано опис вступу до Києва Мстислава Ізяславича:

«Мѣстиславѣ же заоутра по нем иде Києву, изрядивѣ полкы свои, Василевскимъ путемъ да къ Олговѣ (могили. — О. Т.)»¹⁹.

Очевидно, що як би не рухався Мстислав, Василівський шлях є південно-східним під'їздом до Києва і підходить або ж до Золотих, або ж до Жидівських воріт. У будь-якому разі, повз нинішню гору Щекавицю він не міг проходити. (Зазначу в дужках, що безпосередньо перед Золотими воротами, очевидно, знаходилася непрохідна частина р. Либідь, а шлях до міста проходив долиною Либеді дещо на північ, роблячи значне коло до броду поблизу Шелвова борку і Сухої Либеді. Таким чином, перш ніж потрапити до міста, той, хто рухався з півдня або заходу, мав обігнути його і переправлятися бродом в районі р. Сетомль. Лише таким чином можна пояснити числені описи облог Києва, коли війська охороняють брід коло Сухої Либеді, і лише після втрати цієї позиції переміщуються до Жидівських і Золотих воріт; пор. статті 1146, 1150, 1151, 1161 рр.).

Кілька попередніх висновків можна зробити з розглянутих літописних повідомлень.

1. Олегова Могила знаходилася безпосередньо на шляху перед Жидівськими воротами. 2. Олегова Могила розташовувалася неподалік Шелвова сільця і одноіменного «борку». Два останні топоніми цілком справедливо ототожнюються з пізнішою Шулявкою²⁰. 3. Олегова Могила знаходилася на прямій лінії від Сухої Либеді та Надового озера (де був либедський брід) до Києва. Обидві літописні місцевості локалізуються також на сучасній Шулявці²¹. 4. Олегова Могила сусідствовала з р. Сетомль. Щодо місцезнаходження цієї річечки висловлювалися різні думки. Про неї ми знаємо (крім згадки у статті 1150 р.) лише те, що відступаючи від місця майбутніх Золотих воріт, печеніги тонули у Сетомлі (стаття 1036 р.). Але, як з'ясуємо нижче, Сетомль мала розташовуватися десь неподалік Копиревого кінця.

Усі ці прикмети жодним чином не можна приписати сучасній Щекавиці, Скавиці ХІХ ст. Вони ведуть до висновку про розташування Олегової Могили на Кудрявці, літописному Копиревому кінці, можливо, ближче до його похилих південно-західних схилів, обернених до Либеді. Жодних інших орієнтирів, які б давали змогу припускати існування двох Олегових Могили, насправді не існує.

Однак найкрасномовнішим свідченням розташування Олегової Могили і літописної Щекавиці десь поблизу Жидівських воріт в Копиревому кінці є стаття 1151 р., що детально описує диспозицію військ при обороні Києва від Юрія Володимировича:

«Вячьславѣ же, Изяславѣ и Ростиславѣ пондоша от Треполя Киевоу чересѣ Борокъ, якоже идуща Вячеславѣ. Изяславѣ же, не ходяща в городъ, стахта товары перед Золотыми вороты оу Язины²², а Изяславѣ Давыдовичѣ ста межн Золотыми вороты и межн Жидовскими противу Бориславлю двору, а Ростиславѣ съ сыномъ своимъ Романомъ ста передъ Жидовскими вороты и многое множество с ними, а городеньскии Борисъ оу Лядьскихъ воротъ, Княне же всими своими силами, и на конѣхъ и пѣши, и тако стаха а промежи князи,

сѣмо сташа от Вячеслава, от Изяслава по правоу олі до Изяслава и до Ростислава, а от Ростислава олі и до Олговы могилы, а по лѣвоу Вячѣслава и Изяслава олі до Лядскихъ воротъ. И тако сташа около всего города многое множество. И ото чина же и Володимеръ приде съ всеми Черными Кловоуки... Вячѣславъ же, Изяславъ и Ростиславъ повелѣша Володимироу понти с Берендѣи и с вежами и съ стады нх понти ко Олговѣ (могилі — О. Т.). И сташа мъжи дѣрьми от Олговы олі и въ огородъ святаго Іоана, а сѣмо олі до Щковницѣ»²³.

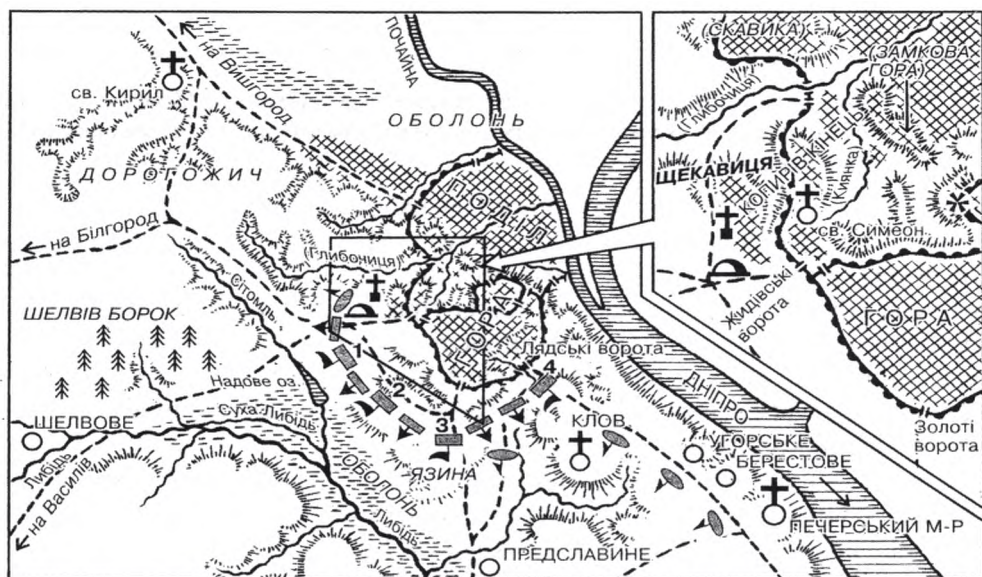
Цілом ясно, що опис дипозиції ведеться з точки, що знаходиться всередині міста. Лише за такої умови війська, що знаходяться між Золотими воротами і Лядськими, будуть «зліва», а війська, що розташовані між Золотими і Жидівськими воротами — «праворуч». (Можливо, певний натяк на місцезнаходження спостерігача можна побачити у вживанні літописцем уточнень «сѣмо». Від Золотих воріт (від В'ячеслава) праворуч — для нього сѣмо, отже його точка зору зміщена до Копиревого кінця). Крім того, судячи з цього опису, літописні Щекавиця та Олегова Могила знаходились ближче до міських стін, ніж сучасна Щекавиця, адже війська київського полку, розташовані біля цих орієнтирів, впритул змикаються з полками Ростислава поблизу Жидівських воріт, що абсолютно неможливо в тому разі, коли б Олегова Могила знаходилася на Скавиці, відділеній від Копиревого кінця крутими ярами долини р. Глибочиця. (До того ж, не забуваймо, Чорні Клобуки, все ж — кіннота, розмістити її на урвищах, а також у вузькій і заболоченій долині Глибочиці і безглуздо, і неможливо).

Ще один висновок — дивлячись з міста, Олегова Могила знаходилася правіше від Жидівських воріт (бо ж опис рухається зліва направо). Дуже важливо зазначити, що літописець (очевидно подумки), знаходячись всередині Києва, зауважив, що Берендеї, які стали від Олегової Могили попід стінами міста («сташа около всего города»), досягали Щековиці, яка знаходилася ближче до спостерігача (до «міста Володимира») — «а сѣмо олі до Щковницѣ»²⁴. Подібне спостереження з очевидних міркувань не могла б зробити людина щодо Скавики (у будь-якому разі Скавика була б далі від міста, *оуамо, онамо*)²⁵.

Але ця літописна стаття, мало не єдина, несе в собі й точний орієнтир для локалізації як Олегової Могили, так і Щековиці. Чорні Клобуки, розміщені праворуч від Жидівських воріт, від Олегової Могили до Щековиці, в центрі своєї позиції мали «огород святого Іоанна». Ця церква, як знаємо із статті 1121 р., розміщувалася в Копиревому кінці:

«Того же лѣта заложи церкви святаго Івана въ Копыревѣ конци»²⁶.

На щастя, місцезнаходження Копиревого кінця відоме — це частина сучасного плато Кудрявця²⁷. У Копиревому кінці археологічно розкриті рештки чотирьох церков²⁸. Яку б з них не ідентифікувати як св. Іоана, фактом лишається, що Щековиця знаходилася ближче до міста, ніж цей храм, а Олегова Могила виявляється дещо більш висунутою до броду через Либідь²⁹.

УМОВНІ ЗНАКИ

Ситуація 1151 р.:

	Олегова Могила		Уявна точка спостерігача
	церква св. Іоана	Розміщення військ	
	монастирі		князівська дружина
			київське ополчення
			Чорні Клобуки

Карта складена Д.Я. Вортманом

Згадка храму св. Іоанна в Копиревому кінці в контексті Щековиці одразу ж привертає увагу до ще одного повідомлення про Щековицю, статті 1182 р. з описом виборів лаврського архімандрита, коли печеряни

«Єдиними ўсты мнози рекоша: Послемся к Васильєви попови на Щековицю, абы былъ намъ игоумень и оуправитель стадоу черноризець...»³⁰

У Копиревому кінці на ім'я відомо лише дві церкви: св. Іоана та св. Симеона. Але із Щековицею зв'язана (як видно із статті 1151 р.) лише одна з них — св. Іоана. Крім того, «св. Симеон» був монастирем, а судячи з форми згадки Василя («піп»), до виборів на архімандрита той мав пресвітерський сан, і отже, його церква була парафіяльною, що дає змогу ототожнити її саме з св. Іоаном³¹. В такий спосіб здобуваємо ще одне свідчення того, що Щековиця знаходилася в Копиревому кінці.

Можливо, однак, св. Іоан був таки монастирем відпочатково. На якнайпильнішу увагу в цьому контексті заслуговує ще одна пам'ятка, що недвозначно поєднує св. Іоана з р. Сітомль, і, отже, як ми бачили із статті 1150 р., з Олеговою Могилою. Свого часу М.К. Нікольський віднайшов

у складі Четві-мінеї XVI ст. цікавий текст, безумовно, домонгольського часу — коротке сказання про перенесення на Русь перста Іоана Предтечі, який

«перенесен вист в град великий Киев при князи Владимире Мономахе в лето 6000 шестьсотне и положен вист в церкви святого Иоана на Сетомлиноу Купшна монастыря»³².

Купша — добре відомий персонаж Печерського патерика, загибель його від рук в'ятичів датується 1110 роком³³. Можливо, він був засновником монастиря на Сетомлі, у якому пізніше, за часів Володимира Всеволодовича, було зведено церкву св. Іоана Предтечі і покладено спеціально роздобути для цього в Константинополі реліквію³⁴. Унікальне, однак, свідчення того, що св. Іоан розташовувався «на Сетомлі», що дає нам змогу зв'язати воедино цю річечку, Олегову Могилу, Щековицю та церкву в Копиревому кінці.

Копирів кінець був укріплений між 1140 р. і 1147 р.³⁵ Отже, цілком можемо уявити собі ситуацію 1151 р.: війська стояли (наскільки дозволяв рельєф) максимально впритул до міських стін, а в частині, що нас цікавить — навколо стін Копиревого кінця. Ростислав Мстиславич та Ізяслав Давидович стояли проти Жидівських воріт³⁶, київський полк став правіше від них і правим крилом досяг Олегової Могили. По тому підійшли Чорні Клобуки і стали праворуч від киян, повз огорожу св. Іоана, від Олегової Могили на лівому фланзі до Щековиці на правому.

Таким чином, не лишається іншого виходу, як шукати і Олегову Могилу, і Щековицю саме на Кудрявці, а не на Скавиці. Практично усі храми, віднайдені «в Копиревому кінці», розташовуються компактно на невеликій ділянці сучасного Кудрявця, відділеній від Старокиївської гори урочищем Кожум'яки, а від решти Кудрявця яром, де проходить сучасна вул. Петровського. Не важко, отже, помітити, що Копирів кінець — лише невелика, згодом укріплена частина нинішнього Кудрявця (а не все плато), маркірована знахідками храмів давньоруського часу. Імовірніше (якщо все ж існує конечна необхідність зв'язувати його з якимись сьогодні вже віднайденими рештками), що св. Іоан — храм, фундаменти якого розкопані в районі Нестерівського пров. Проте, коли буквально тлумачити літописне повідомлення, слід визнати, що св. Іоан — все ще не локалізована археологічно церква, яка знаходилася поза міськими стінами і мала власну огорожу. У будь-якому разі, хоч який би із знайдених храмів ми визнали св. Іоаном, вірогідним здавалося б вважати Щековицею саме цю частину Кудрявця. З тим лише уточненням, що Щековиця співпадаючи територіально з «Копиревим кінцем», була ширшою назвою, обіймаючи собою й неукріплену частину нинішнього Кудрявця.

Ці спостереження, попри всі їх доказові можливості, могли б залишитися лише ще однією спробою вкотре переглянути давно відомі свідчення джерел, коли б не одержували несподіваного підкріплення з часів пізнього середньовіччя.

Наприкінці XVI ст. католицький єпископ Києва Йосиф Верещинський укладає проект відновлення колишнього адміністративного і економічного значення міста, подаючи при тому його дуже цікавий опис. У частині, що нас цікавить, читаємо:

«...Киев имел собственных земель пространством более, чем на 50 польских миль, и два стольных кремля, расположенных друг против друга и принадлежавших двум родным братьям, Кию и Щеку. Они и теперь еще стоят пустыми, окруженные огромными земляными валами. Один из этих двух пустых кремлей захватывает такое пространство, какое — краковские стены со всем своим замком. Этот киевский старинный кремль, запущенный еще до тех пор, как началось процветание киевской столицы... Что касается другого кремля, который и теперь еще стоит, то вскоре после его разрушения еще во времена язычества, и после смерти бездетного упомянутого выше Щека, родного брата Кия, он был заселен жидами (тут і далі виділено мною. — О. Т.). Со введением христианства, по убеждению апостола киевского св. Яцка, они были изгнаны оттуда..., а их местожительство вместе с упомянутым кремлем отдано было польскими королями в кафедру киевского бискупства. Этот кремль и теперь называется жидовским городом; последний занимает местность старого стольного кремля; он разделен в середине на две половины двумя огромными валами, а вокруг обсыпан также огромным валом вышиною, как костел св. Станислава в краковском замке; ширина и длина его, как Страдом между Краковом и Казимиром.

...Другая гора от природы высока, похожа на упомянутую Киеву гору и не уступает ей по ширине и длине. Эти две горы, как брат с сестрой, стоят в расстоянии друг от друга, какое занимает Краковский рынок. Вторая упомянутая гора называется бискупской горой или Щекавицей, от князя Щека, родного брата князя Кия. На этой горе он имел свой особый двор, очень роскошный, от которого теперь нет и признаков. Гора эта должна быть обращена в бискупский замок для его кафедры, так как она не может быть застроена никем иным, кроме самого Его Величества Короля или киевского бискупа»³⁷.

У цьому описі Києва для нашої теми прикметно декілька обставин, які незалежним чином збігаються з висновками, зробленими на підставі тлумачення літописних звісток. Їх можна зв'язати з місцевою київською традицією: по-перше, що Щекавиця вважалася в давнину заселеною євреями, а, по-друге, що в часи Верещинського ця територія належала католицькому єпископові (бискупу). Обидві ідеї ведуть нас до Кудрявця, місцевості, на якій літописи локалізують Щековицю.

По-перше, Копирів кінець (або його частина) у літописі інакше називається, як відомо, «Жидами» («Жидове»³⁸), саме тут розміщувалися Жидівські ворота міста, і пам'ять про цю назву, можливо, й доносить Верещинський.

По-друге, частина Кудрявця, колишніх «Жидів», Копиревого кінця, з початку XVI ст., що відомо й з інших джерел, справді належала київському католицькому єпископу³⁹, а пізніше перейшла у власність митрополитів київських. Хоча Бискупщину вміщували в різних місцевостях Києва (переважно на Подолі), завжди відзначалася її територіальна близькість до гори «Шиковиці» та урочища Кожум'яки⁴⁰, що знаходиться біля підніжжя Кудрявця⁴¹.

Така локалізація Щекавиці насправді підкріплюється й досить давньою (не пізніше XV ст. започаткованою) літописною традицією. Воскресенський літопис легенду про заснування Києва подає в такому варіанті:

«И живяще Кій на горѣ, гдѣ єсть нынѣ увѣзъ Боричевъ, и бѣ съ родомъ своимъ; а братъ его Щокъ живяше на другой странѣ горы, гдѣ нынѣ зовется Щоковица»⁴².

Таку редакцію Воскресенський літопис запозичив з Софійського першого літопису⁴³, звідки тотожне читання й у так званому Московському літописному зводі кінця XV ст.⁴⁴ Джерелом тексту «Повісті минулих літ» у С1 літописі (зводі 1448 р.) вважається текст, тотожний до відомого нам з Лаврентіївського та Троїцького літописів (зводу 1408 р.)⁴⁵. Однак наше читання до цих списків возвести не можливо. Спокусливо, відтак, було б віднести їх на рахунок тексту, близького до Іпатіївського літопису, що відзначається серед джерел С1 літопису⁴⁶. Важливо для нас, однак, що цей текст виявився інкорпорованим до створеного киянином Густинського літопису початку XVII ст. і не викликав у того жодних заперечень:

«Живяше же Кій зъ родомъ своимъ на горѣ, идеже єсть увоз Боричевъ. Брат же его Щекъ живяще на другой странѣ горы, идеже нарицается Щековица»⁴⁷.

Оскільки у XVII ст., як і в давньому літописанні, вважалося, що Кий заснував своє місто на Старокиївській горі, очевидно, що Щекавицею автор літопису вважав не окрему гору, відділену від Старокиївської гори Замковою і яром р. Глибочиці, а іншу частину того ж таки масиву.

Можливо, вже з XVI ст. назвою «Щиковица» обіймалася також і Скавика. Проте, чи виключно вона? «Кудрявець», як можна судити, назва досить пізнього походження. До XVIII ст. так називалася річечка, що пізніше була відома як Глибочиця. Поширення цієї назви на гору відбулося, ймовірно, одночасно із заміщенням назви річки. Як же могли назвати Кудрявець до присвоєння йому цієї назви, адже важко припустити, що все плато було безіменним? Є певні підстави гадати, що ще у XVII ст. «Щиковицею» вважалося також і нинішнє Кудрявецьке плато. З документів XVI—XVII ст. важко точно локалізувати місцезнаходження Шковики/Щиковици. Ревізія київського замку 1552 року так визначає місцезнаходження Щековиці:

«Отъ полуночное стороны за браною Воеводицкою прилегла гора, на нмя Щиковица, з которое видно все посеред замкѣ, во гора замковая с тое стороны похила на долъ, а въ середине вышша нижшии по краемъ, а так потреба тамъ впоперекъ замкѣ тарасѣ, который вы щитилъ от горы оноє Щиковицы»⁴⁸.

Крім наведеного опису київського замку, цю назву зустрічаємо у грамоті Костянтина Острозького від 1581 р., якою гору було надано «церкви Матерь Божья у Києве» «на упоханье хлеба»⁴⁹. Грамотою Сигізмунда III від 1619 р. місцезнаходження Щековиці визначено так: «гора Щековица на предместю нашом Киевском пустолежачая» і надано її київським міщанам⁵⁰. Однак вже на зламі століть, коли за гору зайшла суперечка між містом і Кирилівським монастирем, жодна з сторін не могла вказати спеціально призначеній комісії на місцевості орієнтири, якими у грамоті

1619 р. було визначено обриси Шековиці⁵¹. Місту вдалося довести, що йдеться, власне, про Скавику і закріпити її за собою. Чи не з цього часу виключно на Скавику було перенесено назву Шековиця?

II. ДЕ ВІДБУВСЯ ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 Р.?

Відповідь на запитання, винесене у заголовок цієї статті, може здатися самоочевидною, бо, здавалося б, її закладено у самій назві. Справді, твердження, що князівський з'їзд 1097 року відбувся в чернігівському Любечі на Дніпрі сьогодні не викликає сумнівів і сприймається як аксіоматичне. Між тим, сама по собі стаття 1097 р. не несе недвозначної інформації для такої переконаності: «Придоша Святополк, и Володимер, и Давыд Игоревичь, и Василко Ростиславичь, и Давыд Святославичь, и брат его Олег, и снышася Любячи на устроенье мира...»⁵² Отже, з'їзд, справді, відбувся в «Любечі», або «Любчі», однак, де було розташоване це місто (якщо це місто) або місцевість, із тексту статті не впливає. Схоже, лише апріорна впевненість в унікальності цієї назви для топоніміки Русі змушує традиційно приурочувати й Любецький з'їзд до відомого Любечу, як, можливо, найяскравішу подію в його історії. Разом з тим, є підстави сумніватися, що назва, утворена від такої продуктивної основи, була одиничною⁵³. І якщо, всупереч нашим очікуванням, Любечів виявиться більше, хоча б два, нам доведеться заново вирішувати проблему локалізації князівського з'їзду 1097 року. Прецеденти подібного роду в нашій історіографії насправді були. Таким чином, пропонується стаття має на меті не тільки пригадати призабуту історіографічну традицію, але й заново перевірити межі можливостей і вірогідність думки про іншу, «нечернігівську» версію локалізації Любецького з'їзду.

Отже, чи справді в Любеч з'їхалися князі 1097 р.? Останнім, хто сумнівався в такому твердженні, здається, був М.С. Грушевський, який зазначив: «Звичайно розуміють тут звисний Любеч на Дніпрі, вище устя Прип'яті; але з огляду, що всі тодішні княжі з'їзди відбувалися під Києвом на пів-нейтральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й цей з'їзд був на лівім боці Дніпра під Києвом, де є озеро Підлюбське»⁵⁴. М.С. Грушевський спирався в даному разі на думку М.П. Барсова: «Тут же (тобто поблизу озера Долобського. — *О.Т.*) надо положить Любечь (Любчь), в котором состоялся известный сейм князей 1097 года и который действительно нельзя приурочить к местности Любеча черниговского, уже по тому одному, что все известные нам общие съезды южнорусских князей происходили в окрестностях Киева... Киевский Любеч был, как указывает Бороздин, близ озера Подлюбского, соединенного ручьем с Радосынью, к востоку от озера Долобского и к югу от Городца»⁵⁵. Обидва дослідники посилалися на топографічні матеріали, зібрані К.М. Бороздіним і опубліковані М.П. Погодіним⁵⁶.

Справді, існування ще у кінці XVIII — поч. XIX ст. поблизу Києва мікротопонімії, похідної від «Любеча», могло б наводити на думку про можливість приурочення князівського з'їзду 1097 р. до тієї географічно вузької території, де взагалі відбувалися усі князівські з'їзди кінця XI — поч. XII ст. (адже не можна думати, що вибір місць з'їздів мав бути випадковим).

М.С. Грушевський та М.П. Барсов, здається, вважали, що карту, на яку вони посилаються, було укладено Бороздіним та Єрмолаєвим на підставі сучасних їм топографічних даних, зібраних під час археографічної подорожі по Україні 1810 р. Насправді це не так. Карта Бороздіна та Єрмолаєва складена за літописним матеріалом. Про це, зокрема, свідчить той факт, що біля назви «Любеч» стоїть дата 1019 р., а проти «озера Підлюбського» — 1181 р.⁵⁷ Така локалізація Любеча й Підлюбського озера викликала рішучий протест М.О. Максимовича, якому М.П. Погодін попередньо вислав карту Бороздіна та Єрмолаєва для відгуку: «что это за Любичь 1097 года, а на карте Киева еще и озеро Подлюбское!? Это напрасная и неведомая мне местность! Любечь подлинный означен и здесь (тобто на власній карті Максимовича. — *О.Т.*), а озеро — Долобское»⁵⁸. Зрозуміло, що автори карти поставили локалізацію Любеча в залежність від локалізації гаданого озера Підлюбського, згадку про яке знайшли в літописі під, очевидно, 1180 р. Ці дві обставини — літописне походження інформації для карти Бороздіна-Єрмолаєва, а також можливість простого непорозуміння (Підлюбське замість Долобського) — спонукають придивитися уважніше до цього вихідного пункту дискусії. Адже, якщо виявиться, що озеро Підлюбського насправді не існувало й воно є лише результатом неправильного читання літопису, ідея двох Любечів втрачає головний аргумент на свою користь.

Упорядники «Етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі»⁵⁹ навіть не включили до нього оз. Підлюбське, також, подібно до Максимовича, вважаючи це перекрученою назвою «Долобського». Долобське озеро (суч. Довбичка) і урочище Долобськ неодноразово згадуються в літописах, наприклад, під 1101, 1103, 1151 рр. Та, здається, зі згадкою 1180 р. справи не такі прості. Під цим роком Іпатіївський літопис занотував: «Святослав въѣха в Киев. Половци же испросиша у Святослава Игоря, ать ляжеть с ними по Ловьску», і дещо нижче: «слышав же Рюрик, оже Святослав привел к себе половце в помочь и лежать со Игоремъ по Долобьску...»⁶⁰ Натомість Хлебніковський список, що, як відомо, краще відбиває протограф Іпатіївської групи, в обох випадках має «в Подлобьску»⁶¹, що вже значно ближче до можливості зіставлення з Любечем⁶². Таким чином, коли в протографі Іпатіївської групи стояло *Подлобьску* < *Подлюбьску* (а точніше — *под Лобьску* < *под Любску*), то появу в Іпатіївському списку *Долобьску* можна було б пояснити механічною помилкою переписувача, зробленою під впливом вже знайомого йому *Долобьска*.

Є, разом з тим, і пряма вказівка літопису на існування якогось Любча поблизу Києва. Під тим же 1180 р., описуючи обставини недовгого київського княжіння Святослава Всеволодовича, Іпатіївський літопис згадує: «Иде Святослав к Любчу и призва к себе братию свою, Ярослава, Игоря, Всеволода, ряды емю деюще. Где же удеется велико зло в Киеве: погореша дворе по Горь...»⁶³ «Где», тобто «тут», очевидно, треба розуміти в тому смислі, що обидва топоніми, і Любч, і Київ, на думку літописця, знаходилися поруч⁶⁴.

Проте, як би справи не стояли з цими літописними і, зізнаюся, не цілком певними натяками на існування Підлюбського озера поблизу

Києва, і навіть в тому разі, коли літописне озеро Підлюбське — фікція, випадок з ним є чудовим прикладом того, як хибні посилки можуть призвести до слушних висновків. Якщо Барсов та Грушевський і помилялися, вважаючи Підлюбське актуальним мікротопонімом ХІХ ст., то були не далекі від істини. Справа в тому, що поблизу Києва дійсно до наших часів зберігся гідронім «Любечь». Так називається протока Десни, що нині починається біля с. Літки й тягнеться майже до Остра (її давня конфігурація могла бути іншою, ближчою до Києва⁶⁵). Таким чином, цілком можливо, що князівський з'їзд 1097 р. відбувся саме тут, на нижній течії Десни, на одній з її проток⁶⁶.

Справді, Грушевський мав рацію, коли зазначав, що усі князівські з'їзди кінця ХІ — поч. ХІІ ст. відбувалися в дуже обмеженій і чітко окресленій території поблизу Києва. З'їзд 1110 р. — в Ветичах (Уветичах), 1101 р. — на Золотчі, 1103 та 1111 рр. на Долобському, 1142 р. — в Ольжичах. Очевидно, такий вибір місць зумовлювався особливим, можливо, сакральним, статусом цієї прикиївської території, «середини землі», за висловом літописця. Крім того, неважко помітити, що усі названі пункти (крім Ольжичів, хіба що) не тільки знаходяться на лівобережжі Дніпра проти Києва⁶⁷, але й являють собою фактично гідроніми. Любецький з'їзд, в разі, коли б він відбувся в Любечі на Дніпрі, цілковито випадав би з цього ряду і, таким чином, знаходився б у кричущій суперечності з усталеною практикою Рюриковичів. Можна здогадуватися, чому обиралися саме названі місця для князівських зустрічей: відомо, що руські князі відавали перевагу замиському способу життя, тим паче влітку. Можливо, на Долобському озері, на річці Золотчі, в Уветичах знаходилися тимчасові князівські резиденції, чи, швидше, київський князь стояв тут «в шатрах». У цьому відношенні показово видається етимологія назви, утвореної від основи *liub->liub — в значенні «дорогий, любий»⁶⁸. І хоч упорядники «Етимологічного словника літописних географічних назв» відкидають таку етимологію (натомість В.П. Нерознак наполягає, що в основі назви д.-р. любѣ, любыи), словник І.І. Срезневського знає любьць, «улюблений» (Пандекти Антіоха, ХІ ст.)⁶⁹, а новітній словник — любиць, «той, кого люблять, любимий» (Пандекти Никона чорногорця, 1296 р.)⁷⁰. Така назва місцевості чи не нагадує традиційні назви князівських замиських резиденцій — «Красний» («красивий»), «Рай» тощо?

Таким чином, цілком може статися, що з'їзд 1097 р. відбувся в добре знайомому сучасникам⁷¹ (через що й не знадобилося додаткових уточнень), але пізніше забутому місці — Любчі, здогадній резиденції Святополка Ізяславича. Такий висновок пояснить нам, чому Василько Ростиславич, учасник Лбецького з'їзду, прямуючи до Києва, переправлявся проти Видубичів: «И прииде Василько (до Києва. — О.Т.) в 4 ноября, и перевезеся на Выдовичь, иде поклонитися к святому Михаилу в монастырь и ужина ту, а товары своя постави на Рудици. Вечеру же бывшу, прииде в товар свой»⁷². Якщо з'їзд відбувся в Любечі на Дніпрі, це найнезручніший з можливих шляхів, коли ж неподалік гирла Десни — найкоротший.

У цьому контексті, здається, недостатньо уваги досі приділялося літописним згадкам, які недвозначно свідчать про проектоване місце Лю-

бецького з'їзду. Так, 1096 року «Святополк и Володимер посласта к Олгови, глаголюща сице: *Понди Києву, ать ряд учиним о Руской земле...*»⁷³, того ж року пропозицію було повторено, і місце вказане те саме: «*Иди к брату своему Давыдови, и придита к Киеву на стол отець наших и дед наших, яко то есть стареншен град (останні два слова — Лавр. 2i0) в земле нашеи Киев, и тутю достонть снятися и поряд положити. Олег же обещася створити, и на сѣи целоваша хрест*»⁷⁴. Це рішення князів літопис нижче підтверджує ще раз: «*Ольгови обещавшюся ити к брату своему Давыдови Смоленську и принити с братом своим Киеву и обряд положити*»⁷⁵.

Таким чином, з буквального літописного читання випливає, що 1096 року було досягнуто домовленість, скріплену цілуванням хреста, відбути снем у Києві. Не має підстав сумніватися в тому, що так воно й відбулося в дійсності.

¹ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 28, 142, 243; Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. — К., 1847. — С. 4; Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2. — С. 878. Від XVI ст. відоме прізвище київського жителя, схоже, що утворене від місця мешкання — «Фелѣкс Скавѣнскый» (Матеріали для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — Отд. 3. — С. 148).

² Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — С. 28.

³ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. — С. 4.

⁴ Закревский Н. Описание Киева. — С. 878—879.

⁵ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. — С. 98, прим. 10.

⁶ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 176.

⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — СПб., 1908. — Стп. 7, 29.

⁸ Там само. — Стп. 627, вар. 16.

⁹ Там само. — Стп. 428.

¹⁰ Етимологічний словник. — С. 176.

¹¹ Те, що це справді так, свідчить переважно книжне вживання форми «Шковица». Після облоги Києва Данилом Виговським, коли війська стояли на «Шкавици», київське населення прозивало подію «Скавичина» (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — II. — С. 44).

¹² Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 58, 118, 234, 235, 256.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 7.

¹⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 29.

¹⁵ Лебединцев П. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 22. Див. також: Писаренко Ю. Г. «Зміїна» гора // Пам'ятки України. — 1988. — № 2. — С. 27—29.

¹⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 325—326. Скорочений і перекручений варіант цієї звістки, поданий у Лаврентіївському літописі, породив думку про сусідство Олегової Могили та Желяні, критику якої див.: Мовчан І.І., Писаренко Ю.Г. Давньоруська Желянь (3 історії київських околиць) // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 107.

¹⁷ Там само. — Стп. 512. Є, однак, ймовірність того, що присутність в даному уривку Олегової Могили — результат непорозуміння. У Хлебніковському списку, що, загалом, вважається більш справним, текст читається так: «Олгъ же, пришед въ Олжичи, посла к Ростиславу, река ему: Брате, где ми велиши стати? Сам во стояше оу Шеавова селца». Крім того, прийменник «оу» перед «Олговы» дописано в Іпатіївському списку пізніше над рядком. Існує, отже, вірогідність, що «Олговы» є не топонімом, а давальним відмінком імені Олег, тобто початково фраза значила, що Ростислав звелів Олегу стати десь, але її не було закінчено (Ростислав же повелѣ ему, Олговы, стати...), а згодом виправлено, щоб зробити текст зрозумілішим. З іншого боку, присутність тотожного до Іпатіївського списку в Московському літописному зводі кінця XV ст. може свідчити, що саме такий варіант правиль-

ний, а у Хлебніковському списку текст пошкоджений (типовий приклад так званої гаплографії — випущено текст між двома тотожними словами «стати»).

¹⁸ Там само. — Стп. 402—403.

¹⁹ Там само. — Стп. 534. М. Закревський трактує це місце в той спосіб, що князь розділив свої війська на дві частини, одна з яких прямувала нібито Василівським шляхом до Лядських воріт, а друга огинала. ввесь Київ і через нинішню Щекавицю потрапляла до якихось інших міських воріт, розташованих на Подолі (*Закревский Н.* Описание Киева. — С. 881). Без сумніву, на таке тлумачення наштовхнула дослідника впевненість у розміщенні Олегової Могили на сучасній Щекавиці. Насправді немає підстав вбачати у «та» сполучник у значенні розділення, в даному разі він вказує на напрям («та», «да») і означає «потім, згодом, слідом за тим» (Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для Словаря древнерусского языка. — Т. 3. — Спб., 1903. — Стп. 909—911).

²⁰ *Толочко П.П.* Древний Киев. — К., 1983. — С. 90—91.

²¹ Там само. — С. 90.

²² Треба гадати, В'ячеслав також стояв коло Золотих воріт, як можна зрозуміти з літописної фрази: «и рече Вячѣславъ озрѣся на святѣю Богородицю, яже єсть надѣ Золотыми вороты: ѿ тои нас пречнистѣи Госпожи судити съ сыномѣ своимѣ и Богомѣ нашим, въ сии вѣкъ и в вѣдущи» (Там само. — Стп. 431).

²³ Там само. — Стп. 427—428.

²⁴ *Сѣю* означає «сюди», «у напрямку до мене» (Див.: *Срезневский И.И.* Материалы для Словаря. — Стп. 893—894).

²⁵ М. Закревський, щоб дати собі раду з цими очевидностями, але наполягаючи на тотожності Скавики та літописної Щековиці, змушений був припускати, що літописець описує події, знаходячись на Подолі (*Закревский Н.* Описание Киева. — С. 880).

²⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 286.

²⁷ *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — С. 138—147.

²⁸ Там само. — С. 140—141.

²⁹ Там само.

³⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 627.

³¹ Такої ж думки дійшов і М. Закревський, розмішуючи проте Щековицю на горі Скавика (*Закревский Н.* Описание Киева. — С. 882).

³² Див.: *Никольский Н.К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Акад. наук. — Спб., 1907. — Т. 82. — № 4. — С. 56—57; цит. за: *Флоря Б.Н.* К генезису легенды о «Дарах Мономаха» // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. — М., 1989. — С. 185.

³³ *Флоря Б.Н.* К генезису легенды о «Дарах Мономаха». — С. 186.

³⁴ Б.Н. Флоря, намагаючись датувати перенесення перста св. Іоана до Києва, слушно припустив, що дата 6600 пошкоджена, втрачено заключну її частину (у будь-якому разі 1092 р. не час князювання Мономаха у Києві) (*Флоря Б.Н.* К генезису легенды о «Дарах Мономаха». — С. 186). Однак дослідник не звернув уваги на літописну звістку про заснування св. Іоана в Копиревому кінці 1121 р., тобто якраз за князювання Володимира Всеволодовича.

³⁵ 1140 р. Всеволод Ольгович, наблизившись до Києва, «ста оу города в Копыревѣ конци. И нача зажигати дворы, иже соуть предѣ городомѣ в Копыревѣ конци» (ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 302), отже, Копирів кінець ще вважався поза міськими валами. Але вже 1147 р. тіло вбитого Ігоря Ольговича ігумен Онанья «везе на конєць града в манастирь святому Смиеонѣ» (Там само. — Стп. 354), що знаходився саме в Копиревому кінці (*Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. — С. 139).

³⁶ У даному разі поділяю дуже вірогідну гіпотезу Д. Вортмана, що Жидівські ворота не сполучали «місто Ярослава» з Копиревим кінцем, а були зовнішніми воротами в валах, що оточували Копирів кінець (див.: *Вортман Д.* Де шукати Жидівські ворота та єврейський квартал давнього Києва? // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 33—37).

³⁷ *Верещинский И.* Способ заселения Нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности... // Киевская старина. — 1894. — Т. 44, март. — С. 406—407; 408—409.

³⁸ Те, що Копирів кінець, імовірно, був традиційним районом мешкання іудейського населення Києва, додатково підтверджується й етимологією назви, яку О. Прицак виводить від етноніму Кабарів — Кабирів < Капирів, одного з племен, що становили собою

Хазар (див.: *Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.* — Ithaka, London, 1982. — P. 57). Етимологію, здається, прийнято орієнталістами (див.: *Golden P.B. A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century // Harvard Ukrainian Studies.* — Vol. 8, No. 3—4. — 1984. — P. 481).

³⁹ *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва. — С. 104, 242—243; *Фундуклей И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. — С. 5.

⁴⁰ *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва. — С. 104.

⁴¹ Чи не це змушувало вказувати киевознавців на існування двох Біскупщин, одну на Кудрявці, другу — на Подолі поблизу Скавики?

⁴² ПСРЛ. — Т. 7. — СПб., 1856. — С. 262.

⁴³ ПСРЛ. — Т. 5, вип. 1. — Л., 1925. — С. 4.

⁴⁴ ПСРЛ. — Т. 25. — М., Л., 1949. — С. 338.

⁴⁵ *Лурье Я.С.* Общерусские летописи XIV—XV вв. — Л., 1976. — С. 94.

⁴⁶ Там само. — С. 94, 99.

⁴⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — СПб., 1843. — С. 234. Є ще один випадок прийняття цієї версії в Києві XVII ст. Хлебніковський список у початковій своїй частині правлений скорописним почерком того століття за текстом так званого Тверського збірника. Фраза про Щековицю тут виправлена так: «А Щекъ живяше на другой странѣ горы, ндеже нынѣ зовется Щековица» (факсимільне відтворення див.: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices [= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. — Vol. 8]. — Cambridge, Mass. — 1990. — P. 7.*

⁴⁸ Архив Юго-Западной России. — Ч. 8. — Т. 1. — К., 1886. — С. 107. Щоправда, беззастережно покладатися на таку орієнтацію Щековиці в люстрації було б нерозважливо. Так, у люстрації ж вказано, що «стонт кѣ Щековице» й третя від Драбської брами башта, у той час, як Воеводина брама названа четвертою. Коли ця стаття вже була давно готова, я з приємністю прочитав у нещодавно опублікованій книзі Г.Ю. Івакіна коментар до цього місця: «Можливо, мова йде про Кудрявець. У XVI—XVII ст. кудрявські гори часто у описах включались у спільний Щекавицький масив» (*Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 134—135). І хоча підстави для такого висновку автор не наводить, співпадіння спостережень служить на користь висловлюваної в даній статті гіпотези.

⁴⁹ «На гору Щековицы неподалеку замку Киевского» (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — III. — С. 47). Боюсь, що видавцями збірника при спрощенні орфографії оригіналів «ѣ» скрізь було передано за тогочасною російською вимовою, як е. Отже, транслітерувати назву скрізь слід як «Щіковица».

⁵⁰ Там само. — С. 59—60.

⁵¹ Див. рішення про розмежування міських і монастирських земель від 1701 р.: Там само. — С. 125—134.

⁵² ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 256. У Радзивілівському й Академічному списках — «Любчи». Тотожна редакція й у Іпатіївському літописі: «Придоша Святополк и Володимир, и Давыд Игоревичь, и Василко Ростиславичь, и Давыд Святославичь, и брат его Олег, и сняшася Любчи (у Хлебніковському та Погодинському списках — «Любци». — *Авт.*) на строенье мхра...» (ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 230).

⁵³ Дійсно, варто заглянути у покажчики до «Архива Юго-Западной России» або «Zrodzel dzejowuch», щоб нарахувати до десятка «Любечів» на території нинішньої України, і не тільки у Придніпров'ї. Наведу зафіксовані у XVIII ст. назви, похідні від цієї основи, лише поблизу Києва, території, що нас цікавить: р. Любка, с. Любка та х. Любка (Київська сотня); с. Любарці (Переяславська 1-а сотня), х. Любечанинів (Остерська сотня) (див.: *Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст.* — К., 1989. — С. 93, 97, 168, 169, 182, 258; *Адміністративно-територіальний устрій лівобережної України 50-х рр. XVIII ст.* Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів). — К., 1990. — С. 27, 68).

Цікаво, що Грушевський сумнівався навіть у тому, що в чернігівській землі був лише один Любеч, пор.: «Але тут є варіант: «Любескъ», і я не ручив би, що тут мова про Любеч» (*Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 336).

⁵⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 2. — К., 1905. — С. 90, 272.

⁵⁵ *Барсов Н.П.* Очерки исторической географии начальной (Несторовой) летописи. — Варшава, 1885. — С. 143.

⁵⁶ *Погодин М.П.* Древняя русская история, до монгольского ига. — Т. 3, отд. 1. Атлас исторический, географический, археологический с объяснением. — М., 1871. — Арк. 74.

⁵⁷ Там само. Насправді ці дати треба редукувати на одиницю.

⁵⁸ Там само. — С. 35. Зазначу, що з відгуку Максимовича випливає, що на карті, йому надісланій, біля Любеча стояла дата 1097 р., в той час як на виданому в атласі Погодіна примірнику значиться 1019 р. Одне з двох: або Погодін виправив дату сам, або це сталося через недбалість копійста чи літографа, на яких він скаржився (Там само. — С. 36).

⁵⁹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 55.

⁶⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 621.

⁶¹ Там само. — Стп. 621, вар. 22, 28.

⁶² Такому зіставленню, однак, до деякої міри заважає різниця кореневих голосних, що, в разі, коли це не є результатом втручання переписувача, може вказувати на іншу основу, від якої утворено «Любськ», «Подлюбськ». Палеографічно, втім, цілком можливо пояснити появу «о» замість «ю».

⁶³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 613.

⁶⁴ «Зде», «сьде» в давньоруській мові вживалося переважно як обставина місця (*Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 1. — СПб., 1893. — Стп. 968; Т. 3. — Стп. 879), але зрідка як обставина часу, так що в наведеній фразі воно може означати й «тоді ж».

⁶⁵ Можливо, це та сама протока, що в документах інколи виступає під назвою «поток Любка», відомий з середини XV ст. і П.Г. Клепатським вміщений на лівому березі Дніпра, неподалік від устя Десни (див.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевский земли. — Т. 1. Литовский период. — Одесса, 1912. — С. 373, а також карта між с. 376—377).

⁶⁶ Є підстави гадати, що якийсь топонім Любеч все ж був поблизу Києва. На таку думку наводить одне місце літописної компіляції першої пол. XVII ст. київського походження, так званого «Збірника Кошаківського» про розподіл місцевостей між засновниками Києва: «Четвертая сестра ихъ Ливедь, заложила совьѣ замокъ, на высокомъ копыцѣ, над озеромъ влизко Днѣпра, и прозвала его в своего имени Ливедь или Любечъ». (ВР ЛНБ ім. Стефаніка НАНУ, ф., с. 12). Таку ж інформацію знаходимо й у «Тератургімі чи чудях» (Київ, 1638 р.) Афанасія Кальнофойського. І хоча в даному разі обидва автори дослівно повторюють відповідне місце «Хроніки» Мацея Стрийковського (*Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strzykowskiego.* — Т. 1. — Warszawa, 1846. — S. 112), спокусливо було б думати, що вони відбили у цій здогадці (погодившись і не опротестувавши її) актуальну для XVII ст. мікротопонімію околиць Києва, вважаючи Любеч її частиною.

⁶⁷ У тому числі й Ветичі. З кількох локалізацій цієї назви з очевидних міркувань віддаю перевагу тій, що поміщає Вітичі в місцевості між Дніпром та гирлом Десни, де в пізньосередньовічний час було відоме з XVII ст. одноіменне урочище Ветичі (напочатку XVIII ст. ним володів Межигірський монастир, див.: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* — К., 1874. — Отд. 3. — С. 135, 147, 148) та Ветова могила (Там само. — С. 136, 145; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — С. 164).

⁶⁸ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — С. 86; *Нерознак В.П.* Название древнерусских городов. — М., 1983. — 105—106.

⁶⁹ *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 2. — Стп. 91.

⁷⁰ Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.) / Под ред. Ю.И. Аванесова. — М., 1991. — Т. 3. — С. 466.

⁷¹ А, треба визнати, статті 1096—1097 рр. писано сучасником і очевидцем, ченцем Печерського монастиря, див. біографічний пасаж під 1096 р. (ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 222).

⁷² ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 232. Останнє уточнення, «на Рудиці», недвозначно вказує на маршрут Василька. Річка Рудиця — ліва притока Дніпра, очевидно, десь поблизу Чорторія.

⁷³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 220.

⁷⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 221.

⁷⁵ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 226.